

УДК 025.2.021:37](477-25)

Людмила Бондар,
завідувач сектору наукового комплектування фонду
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Система документопостачання Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського

У статті проаналізовано способи поповнення фонду наукової галузевої бібліотеки в сучасних суспільно-економічних умовах.

Ключові слова: комплектування, джерела комплектування, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, обов'язковий примірник, передплата, бібліотечний фонд, електронні журнали, дари, книгообмін.

Постановка проблеми. Сучасна освіта має активно сприяти формуванню нового громадянина, патріота незалежної України: духовного, толерантного, озброєного знаннями і навичками оволодіння інформацією та її ефективного застосування на практиці. Функції наукової бібліотеки трансформуються відповідно до запитів суспільства, але певні процеси, які визначають головну мету її діяльності, залишаються незмінними. Зокрема, важливим завданням спеціальної книгозбірні є формування фонду відповідно до профілю установи та інформаційних потреб користувачів.

Проблема своєчасного та повноцінного документопостачання є однією з пріоритетних у бібліотечному фондознавстві. Кризовий стан систематичного поповнення фондів бібліотек України, спричинений розпадом системи державного централізованого книгорозповсюдження, постійним недофінансуванням комплектування книгозбірень, браком єдиної інформаційної й технологічної платформи взаємодії видавничої, книготорговельної та бібліотечної галузей, ускладнює якісне задоволення інформаційних потреб громадян, реалізацію їх конституційних прав на вільний доступ до даних, призводить до відставання країни в освоєнні новітніх науково-технічних і технологічних досягнень [10].

Актуальність дослідження зумовлена наявним правовим забезпеченням поповнення фонду спеціальної бібліотеки, що гарантовано державою, і нерозробленістю механізмів максимально ефективної його реалізації. Теоретичну основу розвідки становлять фундаментальні праці з бібліотекознавства, фондознавства, документології вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема Н. Кушнаренко, Ю. Столярова, М. Слободяника, Ю. Григор'єва, М. Васильченка, А. Соколова, Т. Майстрович, А. Соляник та ін.

Мета статті — розкрити способи та джерела документопостачання галузевої бібліотеки в економічних умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. У сучасній термінології розрізняють поняття "документопостачання фонду" та "комплектування". У стандарті термін "комплектування" визначено як процес створення та поповнення фонду документів бібліотеки чи іншого інформаційного центру відповідно до їхніх завдань [3]. Бібліотекознавці трактують поняття "способи документопостачання бібліотечного фонду" як послідовність дій щодо його поповнення необхідними документами; термін "джерела документопостачан-

ня бібліотечного фонду" — як установи, організації, персональні документні колекції, з котрих бібліотечні фонди поповнюють документами [11]. З огляду на викладене, мета документопостачання — сформувати коло постачальників, яке б у сукупності забезпечило повноту надходжень до фонду необхідних профільних документів завдяки оптимальним витратам на їхнє придбання.

Основними способами поповнення зібрання друкованими та електронними документами є:

- отримання обов'язкового примірника;
- купівля;
- передплата;
- книгообмін;
- репродукування;
- дарування;
- отримання документів від користувачів замість загублених.

Головна особливість сучасного стану документозабезпечення бібліотек полягає у розширенні кола джерел комплектування, зміні традиційного алгоритму формування фондів завдяки розробці нових технологій, використанню інформаційних ресурсів мережі Інтернет, економічному партнерству бібліотек з видавництвами та видавничими організаціями тощо.

В основу комплектування фонду Державної наукової педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського (ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) покладено закон відповідності (конгруентності), що передбачає добір матеріалів відповідно до завдань і призначення установи та врахування потреб категорій користувачів, яких вона має обслуговувати в загальнодержавній бібліотечно-інформаційній системі. Профіль комплектування відображено у структурній моделі фонду — "Тематико-типологічному плані комплектування фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського" [9]. Пріоритетними є документи з педагогічної та психологічної тематики, бібліотекознавства і бібліографії, матеріали, що всебічно висвітлюють розвиток освіти, педагогічної та психологічної науки і практики, допомагають у забезпеченні навчально-виховного процесу в інших галузях наук. Фонд книгозбірні акумулює не лише сучасні, а й цінні та рідкісні документи, що становлять національне надбання. До нього входять вітчизняні й зарубіжні видання українською, російською й іноземними мовами.

Повноцінне комплектування фонду — це основа ефективного функціонування бібліотеки, що можливо за умови державної підтримки, і насамперед фінансування. Але впродовж 15 років діяльності установи цілеспрямованих асигнувань на придбання неперіодичних видань через книготорговельну мережу від держави не надходило. Отже, згідно зі статтею 17 Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" для виконання основних завдань ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського намагається використовувати всі можливі способи отримання документів [7].

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України "Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів" ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського одержує обов'язковий примірник (ОП) видань України [8]. Держава, надаючи бібліотеці таке право, гарантує надійність, повноту і своєчасність отримання документів відповідно до профілю книгозбірні. Це право закріплено ще й у низці інших актів, які визначають відповідальність за недоставляння обов'язкового примірника, але досі не розроблено механізму стягнення штрафів відповідно до Закону України від 12 січня 2012 року "Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо доставляння обов'язкового безоплатного примірника документів".

Як свідчать щорічні моніторинги, до бібліотеки надходить майже 60% документів з питань освіти, педагогіки та психології, що вийшли друком на території України. Такий стан з надходження ОП спричинений трансформацією системи інформування про підготовку й випуск документів. Більшість видавництв, особливо приватних, які є основним джерелом постачання обов'язкового примірника, відмовилися від перспективних планів видань, через що втрачається корисна й потрібна для бібліотеки інформація [1].

Сьогодні критерії повноти й оперативності формування фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського потребують жорсткого контролю за надходженням обов'язкового примірника, для чого співробітники сектору комплектування опрацюють каталоги, прайс-листи та сайти видавництв, книготорговельних організацій і зв'язують їх з електронним каталогом книгозбірні.

Одним із ефективних способів вивчення питання щодо заповнення лаку в бібліотечних фондах є аналіз інформації документного потоку Книжкової палати України, який складається з обов'язкових примірників різноманітних видів друкованої продукції, що надходять до наукової установи згідно із Законом України "Про обов'язковий примірник документів". Важливий напрям діяльності Книжкової палати України — це створення державної бібліографічної інформації через підготовку бібліографічних покажчиків, серед яких "Літопис книг", що містить відомості про книги й брошури з усіх галузей знань. У ньому обліковуються наукові, науково-популярні, науково-виробничі, літературно-художні та офіційні видання тощо.

Окрім того, здійснюється аналіз газет "Освіта", "Освіта України", "Педагогічна газета" та "Літературна Україна", на шпальтах яких розміщено інформацію про видання з питань педагогіки, психології, освіти, що вийшли друком на теренах України.

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є структурним підрозділом Національної академії педагогічних наук України (НАПН України), тому вагому складову у формуванні інформаційного ресурсу бібліотеки становлять надходження документів від наукових установ НАПН України. Підґрунтям для проведення аналізу доставляння примірників від відділень НАПН є щорічні "Звіти про роботу Національної академії наук України".

За результатами такого моніторингу виявляються прогалини в надходженні ОП. У цьому разі дієвим заходом є листи-нагадування видавництвам і видавничим організаціям, видань яких у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського немає.

Співробітники сектору наукового комплектування віддають перевагу особистому спілкуванню з видавцями, а також авторами книжок, постійно відвідуючи книжкові виставки. Бібліотечні працівники переконують потенційних постачальників літератури, що, використовуючи різноманітні форми обслуговування читачів та сучасні інформаційно-комунікаційні технології, книгозбірня здатна надати найповнішу інформацію про видання й забезпечити доступ до нього широкому загалу, що, власне, й є кінцевою метою діяльності й авторів, і видавців.

За браком коштів на купівлю книжкової продукції через книготорговельну мережу ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського налагоджує взаємовигідні партнерські відносини з безпосередніми учасниками книжкового ринку — видавництвами. Бібліотека надає зустрічні послуги (наприклад, презентації новинок, реалізація продукції тощо), а організація розраховується літературою. Завдяки такій співпраці фонд ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського поповнився документами з питань бібліотекознавства, педагогіки, психології тощо. Однак, зважаючи на те, що заходи мають здебільшого разовий характер, така форма взаємодії не може задовольнити потреби бібліотеки в планомірному й максимально повному комплектуванні фонду.

Одним із головних джерел поповнення фонду періодичними виданнями є передплата. Оскільки ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського перебуває на державному фінансуванні, кількість назв передплачених видань прямо пропорційна виділенім бюджетним коштам. Окрім того, в умовах економічної кризи щопівріччя збільшується вартість періодичних видань, внаслідок чого зменшується кількість назв періодики, що надходить до фонду. Наприклад, у 2012 році ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського передплачувала 295 назв періодичних видань, із них 11 назв журналів зарубіжних країн (США, Великобританія, Німеччина, Нідерланди, Франція, Польща). У 2013 році до фонду книгозбірні надійшло 289 назв газет і журналів, зокрема 11 назв журналів іноземними мовами. У 2014 році коштів вистачило лише на 1 періодичне видання з Великобританії та 271 назву видань українською й російською мовами. У 2015 році репертуар передплачених періодичних видань налічував лише 134 назви вітчизняних документів, а у 2016 — 120. У складних економічних умовах для передплати лише найнеобхідніших користувачам газет і журналів фахівці бібліотеки здійснюють моніторинг виконання запитів на періодичні видання, що зберігаються у фонді, та їхню видачу в читальних залах, за міжбібліотечним абонементом (МБА), з виставок нових надходжень тощо. Завдяки цим заходам фонд книгозбірні поповнюють найбільш цінною періодикою, що містить інформацію про теоретичні й практичні досягнення на освітянській ниві.

Упродовж останніх років помітна певна стабільність вітчизняного журнального асортименту, але кількість назв періодичних видань продовжує зростати. Саме тому нині надзвичайно актуальним питанням є якісний добір нових журналів і газет для внесення їх до списку передплати. Одним із найпоширеніших способів такого оцінювання, крім експертного аналізу фахівців бібліотеки, є опрацювання відомостей про установи, що є засновниками періо-

дичних видань. Пріоритет належить організаціям, які здійснюють наукові дослідження в галузі педагогіки та психології.

Академічна періодика — важливий інструмент для наукової комунікації, а розвиток сучасних технологій зумовлює нові вимоги учених до форм і методів забезпечення потреб в інформаційних ресурсах, що призводить до змін у політиці комплектування. Зокрема, для повноцінного інформаційного забезпечення та збалансованого комплектування фонд книгозбірні слід поповнювати як друкованими виданнями, так і документами в електронному форматі.

Стрімке зміцнення позицій цифрових видань у науковому світі зумовлено кризою друкованих журналів. Згруповані у предметні колекції з великою кількістю назв, електронні матеріали швидко витісняють неконкурентоспроможні друковані версії. Основна причина полягає, поперше, у здорожчанні традиційних журналів, по-друге, у тривалому (іноді до півроку) терміні підготовки рукопису до видання. Серед основних переваг електронних журналів виокремимо:

- оперативність підготовки та розповсюдження;
- доступність широкому загалу читачів незалежно від місця їхнього перебування;
- можливість швидкого повнотекстового пошуку за окремим журналом або архівом електронних періодичних видань;
- відсутність потреби в тиражуванні, що вирішує проблему недостатньої кількості примірників, властиву друкованим виданням;
- можливість працювати з електронним документом необмеженої кількості користувачів одночасно;
- відсутність типографських витрат та оплати поштових відправлень; швидка й недорога доставка до кінцевого споживача телекомунікаційними каналами;
- компактність зберігання.

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського як спеціальна галузева бібліотека повинна мати у фондах комплекти максимальної кількості періодичних видань із питань освіти, педагогіки, психології. Дотримуючи чинного законодавства, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського поповнила фонд шістьма назвами електронних версій журналів, які представлено в Науково-педагогічній електронній бібліотеці [2; 4].

Розміщення повнотекстових версій журналів у вільному доступі на сайтах установ і організацій, зокрема НБУВ, частково вирішує проблему передплати на вітчизняні видання. Передплата доступу до зарубіжних баз даних, приміром EBSCO або Elsevier, для багатьох бібліотек є проблематичною через їхню дорожнечу.

Важливим завданням для комплектування фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є підтримка й розвиток системи вітчизняного книгообміну — одного з традиційних способів поповнення фонду, який застосовували ще на початку ХХ століття.

Обмінний фонд — це проміжна ланка для перерозподілу документів між тими фондами, в яких подальше зберігання документів недоцільне, а також непрофільними та дублетними документами поточного комплектування й тими адресатами, яким такі матеріали надсилають для подальшого використання. Згідно з "Інструкцією про організацію та порядок обміну, перерозподілу і розповсюдження документів серед бібліотек України через систему обмінних фондів" документи, що не входять до Державного реєстру національного культурного надбання України, можуть бути передані безкоштовно з фондів одних бібліотек іншим [6].

Книгообмін передбачає такі види діяльності:

— обмін власними виданнями та інформаційними продуктами;

— передача мало використовуваних, непрофільних або дублетних документів у ті бібліотеки, де вони потрібні найбільше, безпосередньо або через обмінні фонди.

Основними джерелами для здійснення книгообміну є обмінні фонди провідних книгозбірень Києва, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки, Національної історичної бібліотеки, Національної наукової медичної бібліотеки, Державної науково-технічної бібліотеки, Публічної бібліотеки імені Лесі Українки, а також Книжкової палати України. До фонду ДНПБ надходять видання з питань освіти, педагогіки, психології, бібліотекознавства, книгознавства тощо, література, видана за програмою "Українська книга". Тісна співпраця між установами дає змогу ліквідувати лакуни у власному фонді та поповнювати колекції інших книгозбірень.

Серед широкого репертуару літератури, що пропонує ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського іншим бібліотекам, найбільший попит мають "Наукові праці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського", методичні рекомендації, присвячені питанням перевірки бібліотечних фондів та індексуванню документів ключовими словами, бібліографічні покажчики серії "Видатні педагоги світу", укладені фахівцями книгозбірні. Серед них — "Софія Русова — педагог, державний діяч, просвітител", "Микола Іванович Пирогов — видатний хірург, педагог і громадський діяч", "Сава Христович Чавдаров", "Яків Феофанович Чепіга-Зеленкевич — видатний педагог, психолог, громадський діяч", "В. О. Сухомлинський. Бібліографія: 2008—2013 рр.". За п'ятнадцятирічну діяльність обмінного фонду його послугами скористалося 705 установ із 23 областей України. Серед них провідні бібліотеки України, книгозбірні вищих навчальних закладів педагогічного та інженерно-педагогічного профілю, інститутів післядипломної педагогічної освіти, загальноосвітніх навчальних закладів, наукових установ НАПН України, дошкільні навчальні заклади, громадські об'єднання, бібліотеки виправних закладів, яким передано майже 140 тис. пр. документів.

Одним із способів докомплектування бібліотек є репродукування — створення копій документів, які з певних причин неможливо знайти в оригіналі. У вік комп'ютерних технологій цей спосіб застосовується найширше. При створенні копій документів використовують технології оцифрування, мікрофільмування, мікрофішування, фототахсерокопіювання, а також копіювання мережевого ресурсу [5]. Одним із головних чинників, який обмежує застосування цього каналу, є правовий захист авторських прав від несанкціонованого створення повної версії документа без згоди автора.

Нерозв'язаною є проблема комплектування фонду бібліотеки електронними документами або цифровими копіями друкованих видань, уміщеними в Інтернеті. Закон обмежує права бібліотек щодо використання творів в електронному середовищі, що суперечить політиці відкритого доступу, та суттєво перешкоджає якнайповнішій репрезентації документів у мережі. Крім того, процес використання в бібліотеках нових інформаційних технологій значно ускладнюється через брак термінологічних і технологічних стандартів, які забезпечували б єдині вимоги до засобів відтворення інформації на електронних носіях, опрацювання, зберігання та надання користувачам доступу до електронних документів у мережі [12].

Одним із найважливіших і найперспективніших джерел комплектування фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є дарування — безплатне передавання бібліотеці одиничних або множинних документів, що може супроводжуватися певними зобов'язаннями перед дарувальником (установою, організацією, фізичною особою). Головна перевага цього способу полягає у безплатному надходженні нових документів, серед яких до бібліотечного зібрання потрапляють рідкісні та цінні видання.

За статистичними даними, дари щорічно становлять 15% усіх надходжень до фонду бібліотеки. Серед них книжки, журнали, альбоми, продовжувані, картографічні й нотні видання, документи на електронних носіях тощо. За тематикою переважають матеріали з питань педагогіки, психології, освіти, бібліотечної справи, твори художньої літератури тощо.

Дар не лише джерело поповнення фонду бібліотеки, а й особливий соціально-психологічний, особистісний феномен. Це специфічний потік документів, що потребує інших, ніж, приміром, обов'язковий примірник чи книгообмін, способів і процедур діяльності як в організації власне технологічних процесів проходження документів, так і у сфері роботи з дарувальниками.

Частина подарованих документів зібрано в колекції. Так, упродовж 2002—2003 рр. родина В. О. Сухомлинського передала до бібліотеки 3393 примірники документів, зокрема твори, матеріали про життя й діяльність педагога, видані українською та 50-ма мовами світу, відео- й фотодокументи, зібрані після смерті видатного діяча. Ця колекція слугувала основою для відкриття в березні 2003 р. у структурі бібліотеки читального залу фонду В. О. Сухомлинського.

У 2013 р. сформовано колекцію з видань, які ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського подарував доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук України, президент Національної академії педагогічних наук України В. Кремень. Колекція налічує 634 примірники українською та російською мовами.

Факт надходження дарів є також показником престижу бібліотеки, її ролі в суспільному житті країни.

Отримання від користувачів документів замість загублених або пошкоджених — це компенсація збитків, завданих фонду через недбалість читача, заміна на документ, рівноцінний за вартістю або значущістю. Такий спосіб комплектування не є переважним для книгозбірень, оскільки часто абонент не в змозі замінити втрачений документ тотожним чи придбати самостійно профільний матеріал, оскільки не володіє інформацією про потреби бібліотеки. В такому разі читачеві пропонують ознайомитися зі списком документів, придбання яких заповнить лакуни у фонді та відшкодує завданий збиток. Отже, постачальником документів є абонент, який порушив правила користування бібліотекою. У ході аналізу документного потоку впродовж п'ятнадцятирічної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського з'ясовано, що фонд установи, використовуючи цей спосіб, збагатився на 1372 примірники документів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що без систематичного та повноцінного цільового державного фінансування передплати періодичних видань і закупівлі документів з книготоргівельної мережі, регламентованої окремими статтями державного бюджету, неможливо повноцінно комплектувати фонд ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, на базі якої формується всеукраїнський інформаційний ресурс з питань педагогіки, психології та освіти. У сьогоденні соціально-економічних умовах

навіть законодавчо закріплене надходження обов'язкового примірника в поєднанні з використанням інших способів комплектування не забезпечує повноту надходження документів галузевої тематики.

Список використаної літератури

1. Бодак О. Формування бібліотечно-інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: сучасний стан та перспективи розвитку / Бодак О. // Наук. пр. НБУВ / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, НАН України. — Київ : [б. в.], 2013. — Вип. 38. — С. 74—89.
2. Вараксіна Н. В. Концепція науково-педагогічної електронної бібліотеки Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Н. В. Вараксіна ; [наук. ред. Рогова П. І.] ; НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. — Вінниця : Нілан-ЛТД, 2013. — 24 с.
3. ДСТУ 2394. Комплектування фонду, бібліографічний опис, аналіз документів. Терміни та визначення : вид. офіц. — [Чинний від 1995—01—01]. — Київ : Держстандарт України, 1994. — 90 с.
4. Іванова М. Питання авторського права при створенні електронних інформаційних ресурсів бібліотек / Майя Іванова, Юрій Іванов // Вісник Книжкової палати. — 2016. — № 5. — С. 25—28.
5. Іващенко В. М. Зібрання рідкісних і цінних видань у фондах мережі освітнянських бібліотек: результати дослідження / Віра Іващенко, Руслана Палійчук // Вісник Книжкової палати. — 2013. — № 1. — С. 1—4.
6. Інструкція про організацію та порядок обміну, перерозподілу і розповсюдження документів серед бібліотек України через систему обмінних фондів: затв. наказом М-ва культури і мистецтв України 23.03.2005 р. № 152; Зареєстровано в М-ві юстиції України 30.03.2005 р. за № 347/10627 // Документальні ресурси бібліотек : (законодавчі, інструктивно-регламентуючі та метод. матеріали). — Київ, 2005. — С. 75—81.
7. Про бібліотеки і бібліотечну справу : закон України від 27 січ. 1995 р. № 32/95 ВР [станом на 28.12.2014 р.] // Законодавство України / Верховна Рада України. — Київ, 2014. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%b2%D1%80/>. — Назва з екрана.
8. Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів : постановою Кабінету Міністрів України від 10 трав. 2002 р. № 608 // Уряд. кур'єр. — 2002. — 17 трав. (№ 88). — С. 11.
9. Соломка В. А. Модель комплектування фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського / Валентина Соломка // Історія освітнянських бібліотек України : наук. зб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. — Київ : Вирий, 2006. — С. 53—60.
10. Соляник А. М. Система документопостачання фондів бібліотек України: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Алла Анатоліївна Соляник ; Харків. держ. акад. культури. — Харків, 2005. — 45 с.
11. Соляник А. М. Система документопостачання фондів бібліотек України: теоретико-методологічний аспект : дис. ... д-ра пед. наук / Алла Анатоліївна Соляник ; Харків. держ. акад. культури. — Харків, 2005. — 436 с.
12. Трачук Л. Ф. Нормативно-правове обґрунтування процесу формування електронних бібліотек в обласних універсальних наукових бібліотеках України / Л. Ф. Трачук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. — 2016. — № 1. — С. 6—15.

В статті проаналізовані способи поповнення фонду наукової галузевої бібліотеки в сучасних суспільно-економічних умовах.

The article deals with the analysis of methods concerning scientific subject library acquisitions under modern socio-economic conditions.

Надійшла до редакції 5 серпня 2016 року